

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA 1960 ÉS 1968 KÖZÖTT*

1987 januárjában az MTA Szociológiai Bizottsága két tanulmányt vitatott meg a nyolcvanas évek szociológiájáról. Ha Erdei Ferencet, Szalai Sándort joggal tekinthetjük a legutóbbi – immár közel három évtizedes – korszak első nemzedékének, akkor az említett szerzők, Somlai Péter és Tamás Pál: már a harmadik nemzedék. Ismert kutatók, jó évtizede működnek a pályán, a megbízást jó munkáikkal érdemelték ki. És – ez a mi hibánk – a magyar szociológia újraindulásának körülményeit, a korai évek tanulságos esztörténeti viszonyait alig ismerik. Ez kiderül abból, hogy Somlai Péter anyaga – visszatekintve a kezdetekre – a tudományág intézményes indulását a hatvanas évek második felére dátumozza, Tamás Pál pedig egy odavetett mondatában az MTA Szociológiai Bizottságának megalakulását – kérdőjelesen – 1969-re teszi.

A valóságban a Szociológiai Kutatócsoport élete 1963. március elsején indult. De milyen helyzetben? Milyen feltételek közt? Kik készítették elő? Mert e kezdetnek is voltak történelmi előzményei, és az előzményeknek is van kezdőpontja. (Nem akarok most visszatérni az előtörténethez, az első világháború előtti hőskorszakhoz, sem a két világháború közötti falukutatókhoz. Sőt a felszabadulás utáni rövid epizódot, Szalai Sándor tanszékének működését sem érintem.) 1949 után csaknem tíz év alatt teljesen felszámolták a szociológiát, írmagja sem maradt.

Mindent előről kellett kezdeni. Amikor tehát az újraindulásról szólok, először az intézményesedés új csíráiról szeretnék képet adni, ami az 1956-os eseményeket követő társadalmi stabilizálódás kezdetére tehető.

A Filozófiai Intézetben 1960 tavaszán kezdte meg munkáját egy szociológiai csoport, két munkatárssal. A csoport vezetője Szántó Miklós volt, e tanulmány szerzője, aki félállásban dolgozott. A másik csoporttag – státusban – Márkus Mária, egy házasságával Magyarországra települt lengyel fiatalasszony volt. Ez az ún. „csoport” készítette elő – csaknem hároméves tevékenysége során – a helyzet felmérését, gyűjtötte egybe azokat, akik az országban szociológiával foglalkoztak vagy a tudományág peremén munkálkodtak, vagy akiket érdekelt, izgatott ez a társadalomtudományi szakágazat. És persze kutatásokat is szervezett. Mielőtt azonban részletesebben – persze csak nagy vonásokban – szólnék erről az időszakról, tegyük fel a kérdést: kik állították pályára ezt a részleget és miért? Nyomozunk tovább!

Legjobb tudomásunk szerint az 1958-as esztendő vége az új kezdet origója, legkezdete. Hogyan indulhat el egy ilyen vállalkozás?

* A tanulmány az OTKA által támogatott kutatás előzetes vázlata.

Rendszerint az derül ki, hogy kiváló koponyák, akik eddig titokban művelték a tudományt, mert a feltételek rosszak vagy éppen veszélyesek voltak, a változott, immár kedvező széllal vitorlát bontanak. Valóban voltak nálunk kiemelkedő szakemberek, de nem törhettek ki „eget kérve”, mert ebben az időben számukra még nem adódtak lehetőségek. (Szalai Sándor szilenciumos, Erdei Ferenc még a közélet küszöbén van, Hegedüs András éppen visszatér Moszkvából és a Közgazdasági Intézetben helyezkedik el. Kulcsár Kálmán az ELTE keretei közt dolgozik, nem túl jó körülmények közt a jog nevelő szerepén, Huszár Tibor Aszódon tanít és fiatalkori bűnözőkről készít felmérést.) A leendő csoport vezetője egy napilap felelős szerkesztője, Márkus Mária még állás nélkül, nyelvet tanít, már Budapesten.

Előfordulhat, hogy a politikusok egy csoportjának reformjaik keresztülviteléhez egy ilyen reformtudományra van szüksége. Csakhogy 1958-ban nálunk már zátonyra futott a közgazdasági reformbizottság szép terve: a Varga István-team koncepcióját elvetették, ismert képviselőit revizionizmussal gyanúsítva támadták. A szociológia valóban édes gyermeke a reformnak, de a jelzett időszak nem volt alkalmas a fogatásra.

Lehet olyan válsághelyzet, amely a felszínre löki a társadalmi ellentmondásokra szakosodott diszciplínát. 1958 végén azonban a magyar társadalom éppen túljut mély válságán, és megkezdődik a sikeres konszolidáció, amelynek fedezete alatt lehetett szétverni az első reformpróbálkozásokat is.

Marad tehát az objektív *külső* szükséglet, amely egyben *belső* véletlen is. Valóban ilyen jellegű indokot jelölhetünk meg „első mozgatóként”. 1958 végén meghívás érkezett a magyar tudomány vezetőihez a szociológiai világszervezet részéről, és a szituáció olyan, hogy meg kell ragadni a váratlan alkalmat, egyszerűen nem lehet elszalasztani. A Magyar Népköztársaság ugyanis ekkor teljesen elszigetelt a nemzetközi politikai életben: az ENSZ napirenden tartja az ún. magyar ügyet, megkérdőjelezték a Kádár-kormányzat legitim voltát. Az ENSZ által kiküldött „magyar bizottság” kihallgatásokat folytatott a magyar menekültek közt – 1956–57-ben 200 000 ember hagyta el az országot –, a magyar nagykövetségeket szabályos ostromgyűrűbe fogták a tüntetők a legfontosabb nyugati fővárosokban.

És ebben a nehéz helyzetben egy UNESCO-intézmény 1959. szeptemberi világkongresszusa kínál alkalmat szerény kitörésre. Az első rés a falon. Az igazságnak tartozunk azzal, hogy nem egyedül mi kaptunk meghívót Kelet-Európából, nem csupán mi kaptunk tagságot ekkor az ISA tanácsában, de a bolgár és a román szociológiai társaság is. De egyik ország sem volt olyan bajban, mint mi és számukra nem ugyanazt jelentette a felvétel, mint nekünk. A szomszédos szocialista államok kormányai javasolták a részvételt. A lehetőséget kihasználtuk.

Egy gond azért akadt: nem volt Magyarországon szociológia. De volt Filozófiai Intézet, amelyben működött a történelmi materializmus osztály, és nem felejtettük el a lenini megállapítást, hogy a történelmi materializmus a marxizmus szociológiája. Ez az osztály foglalkozott a társadalmi lét és tudat problémáival. Adódott tehát az elindulási alap, és az aggályoskodókat – bőven voltak – megnyugtatták azzal, hogy

a Szovjetunióban is megkezdte működését a filozófiai intézetben a konkrét szociológiai kutatások osztálya.

Villámgyors döntés született arról, hogy a Filozófiai Intézet lépjen be a világszervezetbe; két társadalomkutató – egyik sem volt az intézet munkatársa – menjen ki a világszervezet stresai kongresszusára: Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója és Fukász György, a művelődési minisztérium marxizmus–leninizmus főosztályának vezetője, és szentesítsék belépésünket. Így történt és ennek igazolására két interjúrészletet idézek: Szabó Imre akadémikus¹ – 1959-ben az MTA főtitkárhelyettese – így beszélt a világkongresszus előzményeiről:

„Általános politikai tendencia volt akkor, hogy ott legyünk, részt vegyünk mindenben, amiben lehet. Nem nagyon volt világos, mi is volt akkor a szociológia, hol tart? Az UNESCO először 1958 végén adta meg a lehetőséget a részvételre a Nemzetközi Szociológiai Társaságban. Magyarország elszigetelt volt, és ezt át akartuk törni. Előbb volt döntés a részvételünkről a nemzetközi szervezetben, aztán alakult a nemzeti bizottságunk. Már akkor felmerült egy Társaság létrehozásának gondolata, de mindez csak jóval később jöhetett létre. Egy ideig fiktív volt, csak nemzetközi összefüggéseiben élt a szociológia.”

A Fukász Györggyel² készített interjúból idézem:

„Szabó Imre behívott, közölte a kongresszusi meghívást és azt, hogy a döntés: Magyarország részvétele fontos, nem maradhatunk ki. Eredetileg a stresai delegációt három tagúra tervezték: Molnár Erik, Friss István, Fukász György. Ám ezután Frissnek az ekkor szerveződő pártkongresszus miatt itthon kellett maradnia. Akkor már ismert volt az is, hogy a Szovjetunióban folyik társadalomkutatás, a szociológia kibontakozóban volt, és az volt a vélemény, hogy a stresai részvétel segítheti a magyar társadalomtudomány fejlődését. Tagintézet egyébként filozófiai intézet is lehetett, ezért a döntés az volt, hogy ez az intézetünk lépjen be a világszervezetbe. A kongresszus kitörési lehetőséget adott számunkra az akkori teljes elszigeteltségből.”

Nem a szociológia iránti szükséglet volt tehát születésénél az elsődleges, ezt mutatja a „fonákjáról” a Világkongresszusról hazatért küldöttség jelentéseinek meg lehetőségen defenzív megfogalmazása is. Talán egy viszonylag rövid passzus ide iktatása megmutathatja, mire gondolok.

„Lenin Marxról írja, hogy »...Ő volt az első, aki a szociológiát tudományos alapokra fektette, amikor meghatározta a társadalom gazdasági alakulatának... a fogalmát és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése olyan, mint valami természettörténeti folyamat“. Lenin rámutatott arra is, hogy csakis a történelem materialista felfogása alapján van értéke annak a nézetnek, hogy a társadalom fejlődésében törvényszerűség mutatható ki. A szubjektív szociológusok elismerik a társadalmi törvényszerűségeket, de nem képesek ezeket mélyen, a törvényszerűség tudományos értelmében felfogni, tehát a társadalom mozgását nem képesek természettörténeti folyamatként felfogni.

A tudományos szociológia a marxizmussal vonult be az ISA tevékenységébe is. A szocialista országok szociológusai a marxizmus–leninizmus alapján álló nyugati

szociológusokkal együtt új szint, tudományos szemléletmódot visznek az ISA-ban folyó vitákba. A marxista szociológia tanulmányozása, művelése a szocialista országokban szükséges, és ennek eredményeivel meg kell ismertetni az ISA-ba tömörült szociológusokat is.

Az ISA, mint az UNESCO, s ezen keresztül az ENSZ szerve alkalmas terület ahhoz, hogy a két világrendszer, a kapitalista és a szocialista világ megismerje egymás felfogását, gondolatait. Lehetséges a politikai közeledés a békés egymás mellett élés szellemében – ezt mutatja a most lefolyt kongresszus is, amelynek záróülésén például C. Friedman, mint az ISA lelépő elnöke, a békés egymás mellett élés szellemében beszélt. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az ideológiai osztályharc a marxista és antimarxista világnézet között a társadalom magyarázatában egy jöttányit is csökkenne. De az elvek csatája nem azonos a fegyverek csatájával. A békés egymás mellett élés, az egymás megismerésére törekvés szellemében kell tevékenykedni az ISA keretei között, s a két rendszer békés versenye eredményre vezet, ideológiai síkon is felülkerekedik világméreteken is a materialista történetfelfogás, az egyedül tudományos társadalommagyarázat."

Szükségsszerű volt tehát, hogy a hatvanas években legyen szociológia Magyarországon, de véletlen, hogy mikor, hol, kik kezdték el.

Egyébként a két részt vevő említett kongresszusi jelentéséből és javaslataiból már körvonalazódik a fejlesztés terve. Ezt olvashatjuk: „A küldöttség fő feladata az volt, hogy keresztül vigye az MTA Filozófiai Intézete felvételét az ISA-ba. Ezt a feladatot a küldöttség teljesítette. Molnár Erik akadémikus az MTA Filozófiai Intézete megbízásából az ISA tanácsának tagja lett. A Filozófiai Intézetnek gondoskodni kell a kapcsolatok kiépítéséről az ISA szervezetében."

„A magyar küldöttség a kongresszus munkájában, az üléseken, az ISA tanácsülésén rendszeresen részt vett. Molnár Erik akadémikus felszólalt a gazdaságilag fejletlen népek problémáiról tartott vitában és azt bizonyította, hogy ezen népek problémáját, fejlődését csakis a szocializmus módszereivel lehet megoldani.

A hivatalos rendezvényeken kívül számos egyéb megbeszélésen vettünk részt. Így például a *szovjet elvtársak által összehívott megbeszélésen*, amelyen megállapodás született a szocializmus fejlődéstörvényeiről szóló nagyszabású munka megszervezéséről. Eszerint minden szocialista ország tudományos akadémiaja (a munka bázisa mindenütt a Filozófiai Intézet) törekedjen egy-egy kötet kiadására egy-két éven belül a szocializmus fejlődéstörvényeiről saját tapasztalatai felhasználásával."

Új feladatok címszó alatt a következőket írják:

„A filozófusok mellett fokozatosan be kell kapcsolni a társadalomtudományok művelőit. Közgazdászok, történészek, jogászok, geográfusok, demográfusok, néprajzkutatók közreműködésével szélesebb skálájúvá és hatékonyabbá kell tenni a szociológiai munkát. Különösen fontos, hogy alapos, mély elemzésnek vessük alá a szocializmus építése társadalmi problémáit, az SZKP XXI. kongresszusán tárgyalt társadalmi-ideológiai kérdéseket, valamint az MSZMP VII. kongresszusának tézisei

alapján felvetett szociológiai problémákat. Különösen fontos a »szocializmus fejlődéstörvényei« témával kapcsolatos munkák meggyorsítása.

A munka szervezeti kereteit is jobban ki kell építeni. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetére építve esetleg Szociológiai Társaság vagy Szociológiai Bizottság létrehozásával is ki kell alakítani a különböző társadalomtudományok művelői együttműködéséhez a szociológiában legmegfelelőbb szervezeti kereteket.

Ennek során fel kell használnunk és az eddiginél sokkal jobban figyelembe kell vennünk a baráti szocialista országok szociológiai tevékenységének tapasztalatait, eredményeit, valamint a nyugati burzsoá szociológia legújabb jelenségeit, tanulságait, leleplezve a burzsoá szociológiai módszereit, bírálva a ma legelterjedtebb burzsoá szociológiai áramlatokat és nézeteket.”³

A szociológia a Filozófiai Intézetben, 1960–1962

1960 tavaszán létrehozták a szociológiai csoportot a Filozófiai Intézet történelmi materializmus osztálya keretében.

(Molnár Erik hagyatékában találtam egy 1959. április 24-i jelentést arról, hogy a Filozófiai Intézetnek – Fogarasi Béla halála után – még nincs igazgatója, és ez nehezíti az intézetben dúló klikkharcok felszámolását. Zajlik a filozófiai front: heves és keserves viták folynak a Lukács-tanítványokkal. Ahhoz tehát, hogy a szociológiai csoport megszülessen, új igazgató és rendcsinálás kellett. Az említett jelentés egyik passzusában van egy – a témánk szempontjából – fontos mondat: „Folyamatban van a Filozófiai Intézet belépése a Nemzetközi Szociológiai Szövetségbe”⁴, de a feladatok közt még nem szerepel a szociológiai csoport megszervezése. Ezt már az új igazgató, Szigeti József hajtotta végre. Szigeti ismerte egy 1956 nyarán végzett terepmunkámat, ezért kért fel a csoport vezetésére.

Mit tehet az adott körülmények közt egy ilyen jellegű, „másfél” munkatársból álló részleg?

Felméri, kik és miért foglalkoznak az országban szociológiával?

Elindítja a publikálást az akkor rendelkezésre álló egyetlen orgánus, ez esetben a *Filozófiai Szemle* hasábjain.

Megtervezi, megszervezi az első kutatásokat saját keretei közt, saját erővel és a felfedezett kutatások támogatását, koordinációját, és vitafórumot, nyilvánosságot biztosít számukra.

A felmérés erőfeszítéseit nagyon rövid idő múlva egy konferencia megszervezése követte. Ez volt az újrainduló magyar szociológia „új tavaszai seregszemléje” Budapesten 1960 júniusában.⁵

A résztvevők sokféle társadalomtudományi szakmát képviseltek, volt köztük közgazdász, jogász, néprajzos, statisztikus, volt egy éppen Magyarországon tartózkodó bolgár vendégprofesszor is, de a főszerepet kétségtelenül a filozófusok játszották. Először is a konferenciát az úgynevezett filozófiai főbizottság égisze alatt tartották, a

Filozófiai Intézet munkatársai szervezték meg. Az intézet igazgatója, Szigeti József elnökölt, mondott zárszót; a vitaindítót Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója – a világszervezet „Tanácsában” Magyarország képviselője – tartotta. Előadásában nyomban megpendítette az alaphangot, már első mondataiban megfogalmazta az akkori kelet-európai társadalomtudományi közélet alapproblémáját: van-e létjogosultsága a szociológiának a történelmi materializmus mellett, legitim lehet-e a szociológia, mi a viszonya a történelmi materializmushoz, mi lehet a helye a szociológiának a társadalomtudományok rendszerében?

Trónkövetelő jelentkezett-e, amely veszélyeztetheti a filozófia addigi, vitathatatlan uralkodó szerepét, vagy meglegszik a szerény, segédtudományi beosztással? Hát- térbe szorítja-e az egyetemeken a tudományos szocializmus képviselőit, akik az ideológiai fronton előnyös helyzetet élveznek, jó néhányuk vállalva a mindenkori döntések legtöbbször utólagos magyarázatát? Erős érdekcsoportok pozícióit sért- hette tehát – siker esetén – az újrakezdő tudománysszak, amelyet sebezhetővé tett évtizedes rossz híre és az a tény, hogy ismertebb képviselői közt – ez az akkori légkörben sokat számított – neves, de „pettyes” emberek találtak. (Bármilyen fur- csán hangzik ez a mai fülek számára, de „jobbról” volt gyanús Szalai Sándor, „bal- ról” Hegedüs András.) A derékhad szétszórta működött, gyakorlatlan emberekből tevődött össze, nem tűnt igazi ellenfélnek.

Molnár Erik bevezető előadásában felvázolta, milyen nézetek találhatók a külön- böző kelet-európai vitákban, elsősorban a Szovjetunióban, majd a saját álláspontját körvonalazta: „Nézetem először az, hogy a történelmi materializmus nem filozófiai tudomány, de ugyanakkor a történelmi materializmusban egységbe olvad a marxiz- mus filozófiája, a dialektikus materializmus és a társadalomtudomány.

Másodszor: a történelmi materializmus szociológia és a történelmi materializmus nem más, mint a marxizmus szociológiája.

Harmadszor: mint a marxizmus szociológiája egyformán ki kell, hogy terjedjen a társadalom általános fejlődéstörvényeinek kutatására és az egyes formációk külön- leges fejlődéstörvényeinek kutatására.

Ezek után fennmarad az a kérdés, hogy a történelmi materializmus mint a mar- xizmus szociológiája hogyan viszonyul az egyéb társadalomtudományokhoz? Sze- rintem a történelmi materializmus a marxizmus általános szociológiája abban az értelemben, abban a tárgykörben, amit elmondtam. Mint általános szociológia, elő- feltétele az összes társadalomtudományoknak és módszertanul szolgál az összes társadalomtudományokhoz. Ugyanakkor ezekre a különleges társadalomtudo- mányokra támaszkodik, ezekből meríti anyagát, és pedig elsősorban a történelem- ből, ezen belül is elsősorban a gazdaságtörténetből.

Még egy utolsó kérdést lehet felvetni. Azt ti., hogy az úgynevezett szociográfiai kutatás, a falusi szociográfia vagy az ipari üzemek szociológiájának kutatása ho- gyan viszonyul a szociológia általam most kifejtett fogalmához. Mondjuk, vizsgálom egy üzemben a munkások rétegződését és vizsgálom a munkások világnézeti tájé- kozódását ennek a rétegzettségnek megfelelően. Én azt hiszem, hogy az ilyen ter-

mészetű szociográfiai munka segédanyaga, segédtudománya a történelmi materializmusnak mint szociológiának, mert anyagot gyűjt, anyagot készít elő feldolgozásra, amit azután a történelmi materializmus mint szociológia általánosít."

Azt hiszem, az a helyes, ha a részletekbe nem bonyolódva a magyar szociológia legutóbbi negyedszázada vezető képviselőinek az említett főkérdést illető hozzászólásaiból iktatok ide néhány gondolatot.

Szalai Sándor: „Abból, hogy a történelmi materializmus a társadalomtudományok általános módszertanát nyújtja, semmiképpen sem következik az, hogy azonos volna a szociológiával – értsd: a marxista szociológiával –, hiszen a szociológia nem a társadalomtudományok általános módszertana, hanem egy sajátos munkaterülettel rendelkező szaktudomány a társadalomtudományok sorában, amelynek éppúgy megvan a maga specifikus, bár a többi társadalomtudományi területtel magától értetődően mindenoldalúan összefüggő tárgya, mint akár a közgazdaságtannak. Molnár Erik egy konkrét példán úgy tüntette fel, mintha például egy üzem – vagy akár egy nagyobb egység: mondjuk egy ország – ipari munkássága rétegződésének szociológiai felvételezése alapján történő vizsgálata valamiféle »segédtudomány« körébe tartoznék, amelynek feladata az, hogy »anyagot szállítson« a történelmi materializmus számára, amit ő a marxista szociológiával azonosnak tekint. De hát ilyen alapon a történettudományt is csak valamiféle »segédtudománynak« tekinthetnők."

Hegedüs András: „A történelmi materializmusból kifejlődőben van egy olyan tudománycsoport, amit már nem helyes továbbra is összefoglaló néven történelmi materializmusnak nevezni. Különböző elméleti és gyakorlati okokból nem... Helyesebb marxista szociológiának nevezni analóg módon, mint ahogy a közgazdaságtant mint tudománycsoportot marxista közgazdaságtudománynak nevezzük. Ebben a tudománycsoportban a történelmi materializmus továbbra is vitathatatlan prioritással rendelkezik. Szerintem a történelmi materializmust nem lehet kiragadni a marxista szociológiából mint tudománycsoportból. Nem lehet kiragadni, mert akkor elválasztanánk az általános törvényszerűségeket, az általános módszereket, az általános mozgásformákat a különös módszerek, sajátosságok és törvényszerűségek tanulmányozásától."

Kulcsár Kálmán: „A marxista szociológiának háromféle értelmezést tulajdoníthatunk. Mindenekelőtt felfoghatjuk a marxista szociológiát mint tudományt, helyesebben mint tudományágat, jelentkezhethet a marxista szociológia mint szemlélet és végül mint módszer.

A marxista szociológia mint tudományág az emberi társadalommal mint olyannal, annak fejlődésével, törvényszerűségeivel, vonásaival, különböző jelenségeivel foglalkozik.

A történelmi materializmus magában foglalhatná a marxista szociológiát is, amennyiben azonban ezt kívánjuk alatta érteni, amit eddig, akkor véleményem szerint szükség van egy külön szaktudományra, marxista szociológiára, amely a társadalom szaktudománya lenne és amelynek elemei, problémái a marxista

klasszikusok műveiben is felfedezhetők már. Természetesen ez a szociológia mint szaktudomány sem szakadhat el a történelmi materializmustól."

A második nagy kérdés, amiről vita folyt, a következőképpen fogalmazható meg: Milyen lehet a polgári szociológia kategóriáihoz, kutatási módszereihez a marxista szociológia viszonya? Talán így foglalhatnám össze az erről folytatott eszmecsere végeredményét egy mondatban: A technika átvehető – gondosan megsűrve –, a módszertan azonban csak marxista lehet.

A konferencián a csoportvezető beszámolt a felméréséről: hol, milyen szociológiai témákat kutatnak az országban. Az előadó – csak címszavakban – ilyen felsorolást adott:

„A SZOT keretében a munkásszállások körülményeivel, a munkásifjúság házassági, párválasztási szokásaival, a Közgazdasági Intézetben a munkateljesítmények társadalmi hátterével foglalkoznak. A Népművelési Intézet kijelölt települések lakóinak szabadidő-felhasználását vizsgálja. A KSH-ban ötszáz család háztartás-elemzése folyik, ezenkívül a mérnökök és más műszaki értelmiségiek helyzetét térképezik fel. A Debreceni Mezőgazdasági Akadémián egy munkacsoport az egyéni és közösségi érdekek viszonyát kutatja kiválasztott termelőszövetkezetekben."

„Végül ismertette azokat a kutatási témákat, amelyek az eddigi megbeszéléseken felmerültek: a) Egy budapesti középüzem üzemszociológiai vizsgálata, amelynek célja lenne a teljesítmények társadalmi hátterének kutatása. b) A szövetkezeti tulajdonhoz való viszony fejlődésének vizsgálata, a fejlődés más-más fokán álló két termelőszövetkezeti községben. c) Egy új budapesti lakótelep szociológiai vizsgálata, a szabadidő felhasználásának szempontjából. d) Sztálinváros városszociológiai vizsgálatának megindítása. Itt az a cél, hogy a parasztból lett fiatal dolgozók szakmunkássá válásának ösztönző és gátló tényezőit vizsgáljuk meg."

Mi volt a jellegzetes ekkor?

A kutatások – bűvópatakszerűen – felbukkantak, eltűntek, ha a támogató elvesztette kedvét, türelmét, bizalmát. Ösztönösen, gyakorlatlanul kérdőíveket fabrikáltak, kikérdezték az embereket, az adatok nagy része elveszett a munka során. Egyéni érdeklődés hajtotta a munkákat, rossz lelkiismerettel dolgoztak a kutatók, az intézmények hivatalosan nem vállalták a felelősséget. Nagyon hiányzott a képzés, a tapasztalatcsere, a koordináció.

Amikor a konferencia híre elterjedt, kiderült tehát, hogy van mód szociológiát művelni és hivatkozni lehetett arra, hogy a párt támogatja, az MTA felkarolja, sok helyen egyszerre felélénkült a mozgás. Egy jellemző példa: a Vízügyi Hivatal egyik jogásza jelentkezett, hogy a gátőrökről szeretne szociológiai adatfelvételt csinálni. Biztattuk, megszervezte, megírta. Így indult el a pályán Szesztay András.

Az iram olyan gyors volt, hogy 1961-ben sor kerülhetett az éppen csak első lépéseit megtevő tudományág első, komoly válságára is. Ezt a „Szalai–Fukász vita” cím alatt rögzítheti talán a készülő szociológiatörténetünk. Hogyan kezdődött? Szalai Sándor cikket írt az *Élet és Irodalom* című hetilapba a szociológia helyzetéről.⁶ Kifejtette, hogy a nemzetközi szociológia rendkívül gyorsan fejlődik, ehhez képest vé-

szes a lemaradásunk. Nagy az érdeklődés, de teljes a zűrzavar: mit lehet egyáltalán kutatni és – főleg – hogyan? Az érdeklődők nem ismerik a kutatási technikákat, pedig a polgári szociológia ezeket kidolgozta. A marxista szociológiának megfelelő vezetésre, támogatásra, szaktudásra, képzésre van szüksége, saját lábára kell állnia. Nem idéztem megállapításait, de ez volt a lényeg.

A pillanat azonban nem volt alkalmas arra, hogy a szociológia „függetlenségi nyilatkozata”, harci kiáltványa elhangozzék. Az ideológiai „status quo” hívei éppen lendületben voltak, a közgazdaság reformerei ellen nagy csatát nyertek. Szalai Sándor nem kedvelték, és az ő személye különösen irritálta az ideológia kulcspozícióinak birtokosait; cikkét úgy értelmezték, mint igénybejelentést a vezérszerepre.

(Valószínűleg már arról is értesültek néhányan a felső vezetők közül, hogy Szalai kidolgozott egy „intern” elképzelést a szociológia irányításáról.)

Ez már sok volt, az ellenakció nem is várattott magára. A *Népszabadságban* jelent meg – tehát a központi bizottság lapjában, ami már magában is jelezte, hogy az ellenfél más „súlycsoport” tartozik – Fukász György válasza, amely – meglehetősen éles hangon – Szalai minden tételét vitatta.⁷

Azt írta, hogy nincs lemaradás a társadalomkutatásban, hiszen a pártszervezetek naprakész anyagot szállítanak a magyar társadalom minden rétegéről és jelenségéről, amely adatokat a vezetés elemezi, megállapítva a trendeket, meghatározva a szükséges intézkedéseket. Ezért nincs szükség a szociológiára, mint külön szaktudományra; de segítsen a szociológia konkrét társadalomkutatásként, mint segédtudomány. A polgári szociológia eredményeinek átvétele visszautasítandó, mert veszélyekbe sodor.

A *Népszabadság* kemény állásfoglalása után szinte minden intézmény minden kutatása leállt, hetekre teljes lett a csend.

Ekkor jelent meg – újra csak az *Élet és Irodalomban*, mert a *Népszabadság* visszautasította a közlését – egy újabb vitacikk⁸, amely szembeszállt a látszólag hivatalos állásponttal. Szerzője – hivatkozva a pártvezetés dokumentumban megfogalmazott támogatására, a szovjet példára – a szaktudományként művelt szociológia szükségességét hangoztatta. Magyarázta, hogy a mozgalmi szervek által feltárt tapasztalatok nélkülözik a tudományos megalapozást. Ami pedig a polgári szociológia kutatási technikáit illeti, szükségleteinknek megfelelően – szelektálva és átalakítva – helyes felhasználni. A szerző kétfrontos harcot vállalt, igyekezett elhatárolni magát Szalai Sándor egy-két odavetett, nem világos és főleg nem taktikus megállapításától, amelyek az adott pillanatban, a fennálló erőviszonyok mellett támadási felületet nyújtottak a túlerejű ellenfelek számára. (Történelmietlen lenne mai megfogalmazásokat várni, most szokásos vitastílust igényelni a negyedszázada zajlott ideológiai csata résztvevőitől. Az akkori játékszabályok szerint érveltünk, az akkor szinte kötelező kifogásokkal éltünk, és ez nem „modor” volt, hanem mindenekelőtt meggyőződés őszintén hitt tételek igazában. Nem mértük fel valójában a kockázat nagyságát sem.)

Ez az írás berekesztette a vitát. A támadók elhallgattak, a szociológiával foglalkozó emberek fellélegeztek, lehetett dolgozni tovább. Kiderült, hogy a felső vezetésben vannak támogatói a szociológiának: a veszély, amely súlyosan fenyegette az újrakezdés esélyeit, elmúlt. A többi már a kutatókon múlik. De hogyan tovább?

Említettem, hogy 1961 januárjában már készített Szalai Sándor egy feljegyzést, az MTA II. osztályának „felkérésére”. A cím is érdekes: „A marxista szociológiai kutatás általános helyzetéről és jelentőségéről, különös tekintettel a hazai kutatási feladatokra és azokra az intézkedésekre, amelyek a szociológiai szakkutatás terén való lemaradásunk kiküszöböléséhez szükségesek”. Az elaborátum IV. pontja így szól: „Javaslatok a magyarországi szociológiai kutatás intézményes és szervezeti előfeltételeinek megteremtésére.”⁹

(Ha gondosan elolvassuk a Szalai-féle elemzést és javaslatokat, kiderül, hogy valószínűleg elégedetlen volt munkája fogadtatásával, és meg akarta szerezni hozzá a nyilvánosság támogatását, gyorsítani szeretne volna az eseményeket. Ezért írta meg cikkét az *Élet és Irodalomban*. A visszahatás váratlan volt számára, csak a vita után kezdte sürgetni anyagának elfogadását. Feljegyzését egyébként nem mutatta meg sem a Filozófiai Intézet igazgatójának, sem az ottani csoport vezetőjének.)

Szalai javaslatai nagyon fontosak.

„Az MTA II. Osztálya az illetékes vezető szakemberek és a szociológiával határos tudományterületeken működő intézmények vezetői bevonásával létesítsen egy részben személyi összetétele, részben a rendelkezésre bocsátott eszközök révén nem csupán elméleti tudományos és tudományszervezeti kérdések megoldására hivatott, hanem a szociológiai kutatómunka előfeltételeinek megteremtése céljából időlegesen bizonyos operatív feladatokat is ellátó szociológiai bizottságot.”

„Időlegesen – amíg a magyar szociológiai kutatás intézményes és szervezeti formái ki nem alakulnak – a Szociológiai Bizottság bizonyos – az ügyintézés folytonosságát biztosító – apparátussal rendelkezék, amely a bizottsági határozatoknak megfelelően az ülések közötti időben is kézben tartja a szociológiai kutatás ügyeinek intézését, a bizottság által jóváhagyott kiképzési, dokumentációs, kutatási stb. munkálatok megszervezését és koordinációját, s amelyhez a szociológiai kérdésekben tájékozódni kívánó vagy kutatási igényekkel fellépő intézmények fordulhatnak.

Az érintett akadémiai intézetek vezetői azt az egy vagy több munkatársukat, aki intézeti beosztásban már eddig is szorosabban vett szociológiai kérdésekkel, illetve határkérdésekkel foglalkozik (a Filozófiai Intézetben tudásunk szerint Szántó Miklós, az Állam- és Jogtudományi Intézetben Kulcsár Kálmán, a Közgazdaságtudományi Intézetben Hegedüs András, a Mezőgazdasági Üzemtani Intézetben nyilván több személy), megbízzák, hogy – úgyszólván intézeti összekötőként – részt vegyenek a II. Osztály szaktitkárságán létesítendő szociológiai referátum munkájában.

Az itt felvázolt szerény apparátus működéséhez is szükség van azonban arra, hogy a II. Osztály költségvetésének keretében vagy esetleg más akadémiai forrásokból bizonyos anyagi alap biztosítsassék a Szociológiai Bizottság, illetve a II. Osztály szaktitkárságán berendezendő szociológiai referátum számára.”

Szalai Sándor a bizottság elnökéül Erdei Ferenc főtitkárt vagy Szabó Imrét, a főtitkárhelyettest ajánlja és a tagokra is részletes, személy szerinti javaslatot tett.

Az egész apparátusnak pedig lenne egy kulcsfigurája, egy *titkára*, aki az egészet összefogja, mozgatja: lehetőleg akadémikus legyen, vagy rendelkezze szociológiai gyakorlattal, széles körű kapcsolatokkal.

A Szalai-féle feljegyzést, mint a következményekből erre visszakövetkeztethetünk, sok vonatkozásban elfogadták. 1961 végén megalakult az MTA Szociológiai Bizottsága, amely pontosan követte Szalai személyi ajánlásait. A Bizottság a következő felépítésű:

Elnök: Molnár Erik
Titkár: Hegedüs András
Tagok: Szigeti József
Cukor György
Ortutay Gyula
Gegesi Kiss Pál
Péter György
Mártonfi Rudolf (h. főosztályvezető, KGM,
a Munkatervezési Intézet volt igazgatója)
Perczel Károly (főosztályvezető, ÉM, regionális tervezés)
Szalai Sándor
Szántó Miklós

Munkabizottság:

Vezető: Hegedüs András
Titkár: Szántó Miklós
Tagok: Kulcsár Kálmán (jog)
Acsádi György (statisztika)
Bodrogi Tibor (néprajz)
Szalai Sándor

Amint látható, elfogadták a Szalai által javasolt külön munkabizottságot is. De a többi alighanem csalódás volt számára: Erdei nem vállalta a bizottság elnöki tisztségét, Szabó Imre csak tagságot fogadott el, és a kulcsmember Hegedüs András lett. A II. Osztály nem vette saját kezébe a vezetést, nem szervezett külön részleget, meghagyta a szervezőmunkát a Filozófiai Intézet keretei közt, a szükséges pénzt is ott biztosította. Szalai nem kapta meg a vezető szerepet, de tagja lett a munkabizottságnak is.

A fejlődés meglepően gyors volt, a szociológia a következő évben „kinőtte” intézményi kereteit, dönteni kellett az intézményesedés további formáiról.

1962 elején készült egy részletes elemzés, amely összefoglalta két esztendő eredményeit, kutatásait, a konferencia és a Szalai–Fukász-vita utáni helyzet tapaszt-

talatait. Az anyagból idézem a következőket: „Hol tart a marxista szociológia hazánkban, és hogyan menjünk tovább? Egyöntetű az a felfogás, hogy meg kell teremtenünk a jelenleginél jóval szélesebb és szilárdabb kutatóbázisokat, biztosítani kell a szükséges szakemberek kinevelését és gondoskodni kell a sokféle folyó munka eredményes koordinálásáról.

A jelenlegi helyzetre az igények hallatlan megnövekedése a jellemző. Megmutatkozik ez abban, hogy a társtudományok erősen érdeklődnek a szociológia iránt, kérik és várják a módszertani és technikai segítséget, és szívesen feldolgozzák saját tudományáguk szociológiai problémáit. Hajlandók közös témák komplex kutatására is.

A vezető szervek megrendeléseit el kellene látni, de ennek gátat vet a kapacitás szűk volta.

A szervezeti kérdéseken túl, az eddigi felvételek alapján világosan kirajzolódnak a közös problémák: a társadalmi jelenségek komplexitása sokféle tudományág erőinek egyesítését igényli, statisztikustól pszichológusig.”

Az előterjesztés azt javasolja, hogy meg kell tartani az eddigi kereteket, ezen belül megerősíteni a Filozófiai Intézet szociológiai részlegét, és több éves fejlesztési programot ajánl.

„1. Adjunk ki évenként – először már az idei évről – összefoglaló tájékoztatót a szociológiai kutatások eredményeiről.

2. Kapcsolódjunk be a magunk vizsgálataival abba a nemzetközi szociológiai együttműködésbe, amelyet a Szovjetunió kezdeményezett, éspedig két témával: az üzemi munka szociológiai tényezőinek kutatásával, valamint a szabadidő-felvételekkel.

3. Kezdeményezzünk komplex vizsgálatot, amely lehetővé tenné az MTA társadalomtudományi intézetei erőinek összefogását a következő téma kidolgozására: A személyiség kibontakozásának társadalmi feltételei a szocialista építés során.”¹⁰

1962 márciusában már készült egy újabb előterjesztés, miután az év elején benyújtott anyag elemző részét elfogadták, javaslatait azonban nem. Ennek a tavaszi anyagnak a címe már árulkodik arról, hogy különböző alternatívák fekszenek az asztalon: „Feljegyzés a konkrét szociológiai kutatások helyzetéről és javaslat megfelelő kutatóbázis kialakítására”. Készítője a Szociológiai Bizottság, aláírói Molnár Erik, Hegedűs András és Szántó Miklós. A javaslat az útkeresést mutatja, egy lépést tesz előre.¹¹

„Két megoldási lehetőség merült fel:

Felvetődik önálló *szociológiai intézet* felállításának a gondolata. Ezt azonban mi nem javasoljuk. Ez ellen mindenekelőtt az szól, hogy a konkrét szociológiai kutatások nagyon szorosan kapcsolódnak a társadalomtudományok különböző (jog, közgazdaság, népművelés, demográfia stb.) területeihez. Félő, hogy amennyiben a konkrét szociológiai kutatásokat elszakítanánk az említett tudományágaktól, akkor ez a jelenlegi helyzetben a tudományos kutatás színvonalára károsan hatna ki.

Ebből az elgondolásból kiindulva az a javaslatunk, hogy különböző intézményekben önálló szociológiai osztályok vagy csoportok (az intézet szervezésétől függően) alakíttassanak ki, amelyek a konkrét szociológiai kutatások bázisaiul szolgálnának.

Szociológiai csoportok, illetve osztályok kiépítését javasoljuk a következő intézményekben:

1. Az MTA Filozófiai Intézetében, azzal a feladattal, hogy munkatársai a szociológiai kutatások általános elvi és módszertani kérdéseit dolgozzák ki és ennek érdekében alapkutatásokat végezzenek.

2. Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetében, azzal a feladattal, hogy a falu társadalmi viszonyait és ezen belül a termelőszövetkezetekben kialakuló szociológiai viszonyokat vizsgálják.

3. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében, azzal a feladattal, hogy a közgazdasági jelenségekben szerepet játszó szociológiai tényezőket kutassák és mindenekelőtt a munkaszociológia területére tartozó vizsgálatokat végezzenek.

4. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében, azzal a feladattal, hogy vizsgálják a jogalkotás folyamatában közreható társadalmi tényezőket, a jog társadalmi érvényesülési folyamatát, ezzel kapcsolatban a jogi és politikai tudatban bekövetkezett változásokat, és segítséget adjanak a konkrét kriminál-szociológiai és igazgatás-szociológiai vizsgálatokhoz.

5. A Művelődési Minisztérium Népművelési Intézetében, azzal a feladattal, hogy a művelődési és kulturális viszonyok szociológiai tényezőit vizsgálják.

6. A Központi Statisztikai Hivatal létesítendő demográfiai kutatócsoportját mint demográfiai és szociológiai csoportot kellene megszervezni, azzal a feladattal, hogy vizsgálják a szocialista társadalom rétegződésének és szerkezeti átalakulásának folyamatát és a társadalmi mobilitást, továbbá egyéb demográfiai jelenségek szociológiai vonatkozásait.

7. A KGM Ipargazdaságtani Intézetében, azzal a feladattal, hogy konkrét üzemszociológiai vizsgálatokat folytassanak."

Ezt nem hagyta jóvá az MTA elnöksége, visszaadták azzal, hogy tovább kell érlelni a megoldást.

A háttérből egyre erősebben érződik Erdei Ferenc befolyása, és kirajzolódik az intézményesülés következő, a továbbiakban aztán elfogadott és megvalósuló formája:

1962. szeptember 28-án az MTA elnöksége a következő határozatot hozza:

"A konkrét szociológiai kutatások módszertani és központi kutatóbázisa megteremtése érdekében szükséges az MTA II. Osztálya intézményeinek keretében önálló szociológiai kutatócsoport létrehozása, azzal a célkitűzéssel, hogy az később szociológiai intézetté fejlődjék. A kutatócsoport feladata a módszertan kifejlesztésének céljából konkrét szociológiai kutatások végzése, ennek érdekében elméleti tevékenység és módszertani segítségnyújtás más szerveknél és intézményeknél folyó szociológiai kutatásokhoz."¹²

Mi történt viszonylag rövid idő alatt, 1960 tavaszától 1962 szeptemberéig?

Igaz, hogy a szociológia újramezítése 1958 végén egy „külső” véletlen: az UNESCO-meghívás eredményeként volt lehetséges. De amikor a gyors politikai döntés révén megszületett és működni kezdett, más törvényszerűségek érvényesültek. A szociológia hamar beleütközött a neki – első lépéseinél – védelmet és keretet adó filozófiai front érdekeibe. A játéktér nem is sokára szűknek bizonyult. Az is világos és utólag érthető, hogy a létrejött csoport vezetője eleve nem lehetett más, mint egy politikai oldalról támadhatatlan, filozófiai végzettségű, a szociológiában előzetes tapasztalattal nem terhelt, menedzser-képességekkel felruházott szakember. Szerencse is kellett ahhoz, hogy a szociológia megússza az 1961-es válságot a túlerejű támadókkal szemben. A védelem és segítség azoknak a vezetőknek az oldaláról érkezett, akik felismerték, hogy a konszolidáció csak a veszteségek pótlását jelentheti, de az igazi megújuláshoz több kell. Szükség van a gazdasági törvényszerűségek megismerésére éppúgy, mint a társadalmi ellentmondások tudományos apparátussal való feltárására. Ahhoz pedig, hogy a társadalomtudományok megfeleljenek a helyzet új követelményeinek, a tudományterületek közötti megmerevedett struktúrát át kellett törni.

Ez a folyamat kezdődött el az említett években, de ez nem volt sima út, nem volt diadalmenet, hanem ütközések során ment végbe. A szociológia legitimációja és intézményesedése lépésről lépésre történt, visszaesésekkel és előretörésekkel. Ebben kiemelkedő szerepe volt Erdei Ferencnek, aki előbb a háttérből vigyázta, terelte a folyamatot. Később pedig közvetlenül is vállalta a Szociológiai Bizottság elnöki tisztét. De ez már a történet új korszaka: a kutatócsoport ideje.

A Szociológiai Kutatócsoport korszaka, 1963–1965

A kutatócsoport kedvező széllel indult. Szeretnék emlékeztetni arra, hogy 1963-ban került le a „magyar kérdés” az ENSZ napirendjéről, a főtítkár U Tahnt Magyarországra látogatott. Az SZKP XXII. kongresszusa után vagyunk, amely meghirdeti a desztalinizálás újabb hullámát. Nálunk 1962 közepén megszületik a törvénysértések ügyét lezáró párthatározat, Rákosit és Gerőt kizárják a pártból. Ősszel elhangzik a híres Kádár-jelszó: „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” 1963 márciusában amnesztia-rendelet jelenik meg. A gépállomásokat megszüntetik, a vállalati önállóság fontosságát hangsúlyozzák. Miután kiderül, hogy a konszolidációs évek végén a gazdaság nem kaphat új lendületet a mechanizmus új reformja nélkül, újra megindul a töprengés és a vita a reform szükségességéről. Utazási könnyítéseket vezetnek be 1963 és 1966 között. Ennek eredményeképpen 1964-ben már másfél millió magyar utazik külföldre, ebből 150 000 Nyugatra. Viták élénkítik az ideológiai életet, a frizsider-szocializmusról, a „kicsi” vagy „kocsi” problémáról, új szocializmus-képről, az egyéni és társadalmi jólét viszonyáról. A kulturális politika nyitottabbá válik, olyan alkotók, mint Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor, újra publikálnak. Elhangzik az is, hogy a társadalmi ellentmondások feltárását a tudományra kell bízni.

(Hruscsov leváltására 1964-ben kerül sor, de az új szovjet vezetés, a gazdasági reform-gondolatokkal debütáló Koszigin tervet dolgoz ki és csak egy-két esztendő múlva „halnak el” – két évtizedre eltűnnek – ezek az ötletek.)

1963-ban két műhelye van Magyarországon a társadalomkutatásnak: a KSH és az MTA Szociológiai Kutatócsoport.

Már kezdettől volt ezek közt kapcsolat, hiszen a csoport munkatársainak egy része a KSH-ból érkezett; lényegesebb, hogy a KSH két részlegében is elmélyült társadalomstatistikai és demográfiai kutatómunka folyt, amely nem határolódott el mereven a szociológiától. Acsády György például már az első szociológiai konferencián is részt vett és ott részletesen ismertette a KSH-ban végzett vizsgálatokat. Beszámolt a családkutatások eseményeiről, arról, hogy a fiatalok egyre korábban házasodnak, a válások aránya növekvő. A másik témája a társadalmi rétegződés volt.

A KSH-ban folyó munkákról szólt Mód Aladárné a vele készített interjú során:

„Már 1956 előtt is foglalkoztunk olyan gazdasági kérdésekkel, mint a jövedelem, foglalkoztatás, háztartás társadalmi oldalaival, ezt folytattuk 1956 után önálló profillal. Ilyen volt például az a kutatás, amelynek témája: »A nők helyzete a munkahelyen és otthon«. Mint az egykori hályogkovács, úgy vágunk neki; az érdeklődés volt meg. Ezek szociológiai témák, de teljesen statisztikai módszerekkel dolgoztunk. Ilyen volt: »A nap 24 órája« vagy a »Mit olvasunk« téma is. Megcsináltuk az első időmérleget, kíváncsian arra, hogyan élnek az emberek.”

Elindult elég korán a társadalmi rétegződéskutatás, Ferge Zsuzsa vezetésével.

Szabadi Egon – beszélgetésünk során – ezeket mondta: „Időkérdésekkel foglalkoztunk, a lakáskérdéssel, válásokkal, nyugdíjasok helyzetével, öngyilkosságokkal, alkoholizmussal, nemzetiségekkel, szociálpolitikával. Ez még nem volt szociológia, de csírájában már benne volt ez is a kutatásokban, Kulcsár, Cseh-Szombathy is dolgozott nálunk.”

A két műhely közötti kapcsolat megmaradt a kutatócsoport megalakulása után is. Erre mutat a szociológusok és demográfusok találkozója és az a tanfolyam, amelyet a KSH egyik matematikus szakértője tartott szociológusoknak. A társadalomstatistika módszereket és technikákat kölcsönzött a szociológiának, de megtartotta önállóságát, éppúgy, mint a demográfia is.

Így a szociológia a következő három évben még egyközpontú tudomány maradt. (Volt emellett egy – a bevett szervezeti kereteken kívüli – Szalai Sándor-féle vizsgálat is; Szalai önmagában is sajátos „intézmény” volt: a Medicor-üzemében folytatott kutatása a következő címet viselte: „Üzemszociológiai és az üzemi dolgozók életviszonyaival kapcsolatos vizsgálatok, különös tekintettel a többműszakos munkarendre”.)

A Szociológiai Kutató Csoport fő feladatát az MTA Elnöksége a következőképpen határozta meg: a módszertan kifejlesztésének céljából konkrét szociológiai kutatások végzése; ennek érdekében elméleti tevékenység és módszertani

segítségnyújtás a más szerveknél és intézményeknél folyó szociológiai kutatásokhoz.

Lényegében megindulhatott a folyamat, hogy – kiszakadva a Filozófiai Intézet kereteiből – a szociológia szaktudománnyá váljon. Az első esztendő a szerveződés ideje volt. Milyen is volt a kutatócsoport? Mint közismert, a kutatócsoport vezetője Hegedüs András lett. Vállalta azért is, mert szenvedélyesen érdekelte a szociológia és fellendítését nagy feladatnak tartotta. És elfogadta azért is, mert nem akarta, hogy KSH-elnököt csináljanak belőle, ami a politikai karrier útja lett volna, és számára ez már nem volt kívánatos.

A kutatócsoport összetétele meglehetősen vegyes volt, már ami a munkatársak előéletét illeti: mindenki menet közben tanulta a szakmát. A csoportba került a Filozófiai Intézetből: Szántó Miklós (továbbra is félállásban), és Márkus Mária, a Lukács-tanítvány Heller Ágnes, ismert filozófus, a volt politikai elítélt Lőcsei Pál, közgazdász fiatalok a KSH-ból és az egyetemről: Rozgonyi Tamás, Nemes Ferenc, Szelényi Iván, Varga Károly; volt népművelők: H. Sas Judit és Losonczi Ágnes; a volt jogász: Szesztay András; az agrárszakember: Gyenes Antal.

A csoportba kerülés előzetes feltétele a tájékozódó megbeszéléseken az volt, hogy a jelölt képes legyen önálló kutatásra – és legyen elképzelése arról, mit akar kutatni. Az első év nagy része úgy telt el, hogy mindenki azt kezdte vagy folytatta, amit eddig csinált. Hegedüs hagyta dolgozni az embereket, akinek problémája volt vagy eljutott valameddig, azzal megbeszélte.

A csoport munkatársai a következő témákon dolgoztak:

– *Hegedüs András és Márkus Mária*: munka- és üzemszociológiai vizsgálatok, ezek keretében a szakmai és munkaköri azonosulás, új belépők adaptációja, a szocialista brigádok munkakörülményei, a szakmaválasztás problémái; *Heller Ágnes*: „A szerep-fogalom értelmezhetősége”; *Szesztay András*: „Az egyetemet végzettek beilleszkedése a társadalmi munkamegosztásba”; *Szelényi Iván*: „A falusi szomszédsági viszonyok”; *Varga Iván*: „A falusi katolikus egyházközségek funkció-változásai”; *Lőcsei Pál*: „A válások társadalmi méretei és okai”; *Szántó Miklós*: „Budapesti munkások izlésszociológiai vizsgálata”; *Varga Károly*: „A polgári szociológia elemző-kategóriáinak kritikai értelmezése” – idézhetjük az 1963. évi jelentésből.

A témák egyéni választás eredményei, de voltak megrendelések is. Például a tervhivatal és a televízió részére végeztek a két intézmény gyakorlati tevékenységéhez szükséges szociológiai felvételeket.

Az MSZMP Titkársága határozatának megfelelően a kutatócsoport kidolgozta egy városi reprezentatív szabadidőfelvétel tervét azért, hogy a magyar adatok összehasonlíthatóak legyenek hasonló célzatú szovjet, lengyel és bolgár vizsgálatok adataival. A felvételt a kutatócsoport irányítása alatt a pártfőiskola hallgatói végezték. Készült erről publikáció is, amely a *Béke és Szocializmus* című folyóiratban jelent meg.

Az hamar kitűnt, hogy a kutatóműhellyé szerveződés az „ahány munkatárs–annyi téma” módszerével nagyon soká tart. Ezért merült fel már kezdetben egy komplex-

team alakításának, valamennyi munkatárs közös erőfeszítésére épülő csapatmunkának a gondolata. Így indult útjára a Gyöngyös környéki vizsgálat. Erről a beszámoló jelentésben ez áll:

„A gyöngyösi járás három községében komplex faluszociológiai kutatás, amelyben több intézmény (Közgazdaságtudományi Intézet, Népművelési Intézet, Magyar Rádió és Televízió, Pártfőiskola stb.) munkatársai vesznek részt, és amelynek eredményeként mintegy 15–20 egymástól elkülönülő szociológiai téma hipotézise és felvételi terve került kidolgozásra 1963. II. féléve folyamán.”

A kutatócsoport már az első évben sokat tett a nemzetközi kapcsolatok erősítéséért. „Megalakulása után külön körlevelet intézett a népi demokratikus testvérintézetekbe és külön néhány jelentősebb nyugati szociológiai kutató központhoz, intézethez és tanszékhez, s átvállalta a Nemzetközi Szociológiai Társaságban a magyar képviselőt a Filozófiai Intézettől.

A Kutatócsoport az év folyamán több neves marxista és polgári szociológust látott vendégül, köztük volt például a szovjet Harcsev és Grusin, a lengyel Sarapata és Viatr, a német Scheler és H. Mezert, továbbá Moreno és Polányi az Egyesült Államokból, D. Szabó Kanadából és az olasz C. Stroppa.

A kutatócsoport az UNESCO-nak beszámolt a Magyarországon folyó szociológiai kutatásokról. Hegedüs András Prágában előadást tartott a magyar szociológia helyzetéről.”

Természetes volt, hogy a csoport szervezése után az első nagyobb tanulmányút Lengyelországba vezetett. (A szociológus-küldöttség tagjai: Hegedüs András, Márkus Mária, Kulcsár Kálmán és Szántó Miklós voltak.) Hegedüs András – interjúk során – így magyarázta a lengyel kapcsolat fontosságát:

„Erős volt a lengyel hatás. Ebben egy ember is sokat tehet, ha pontosan ismeri, mi van... Márkus Mária jól ismerte az akkor fénykorát élő lengyel szociológiát, amelyet Bauman, az empirikus Sarapata és Adam Schaff fémjelzett. Nagyon fontos szerepet játszott Sztjepanski, aki Erdei Ferenc-szerű híres és befolyásos tudós volt.”

Az önálló, saját témájuk kerítése mögé húzódó kutatóknak nyilvánvalóan továbbképzésre, vitafórumokra volt szükségük. Egymást követték a színvonalas eszmecserek, előadások. Már az első évben volt egy olyan szeminárium – Márkus György vezette –, amely „Marx és az elidegenedés” címet viselte. (Ezt azután egy esztendővel később kivitték a csoportból, és széles keretek közt vitatták a Kossuth Klubban.) (Érdekes volt a „Szerep és státusz” vita is: ennek főszereplői Heller Ágnes és Varga Károly voltak.)

1964-ben szélesedett és erősödött a szaktudománnyá válás folyamata. Mit mond erről a csoport jelentése?

„A faluszociológiai felvételek tapasztalatai alapján előkészítettük Gyöngyös város társadalmi viszonyainak vizsgálatát is. A felmérés komplexitását tekintve hasonló lesz a falusi vizsgálatához. Ez a felmérés tulajdonképpen kiegészíti az előzőt, amennyiben Gyöngyös középcentruma azoknak a falvaknak, amelyeknek vizsgálatát az előzőekben lefolytattuk.

Kutatócsoportunk részben előkészített olyan komplex kutatást, amely különböző intézményekben (ipari üzem, termelőszövetkezet, hivatal, tudományos kutatóintézet, lakóhelyi egységek, pl. falvak) vizsgálja azt, hogy a döntésekben milyen szerepe van ezen intézmények dolgozóinak. A vizsgálat nemcsak a döntésekben való részvétel lehetőségeinek kutatására terjed ki, hanem ezen intézmények mint információs rendszerek beható és sokoldalú vizsgálatára is."

Mindez szükségessé tette a csoport belső szerkezetének átalakulását: kutatási közösséget hoztak létre. (Elméleti, módszertani, kutatástechnikai, családszociológiai, munka- és üzemszociológiai és kultúrszociológiai munkacsoportok alakultak. Fenn-tartották azonban azt, a lehetőséget is, hogy egy-egy kutató – érdeklődési körének és az általa eddig vizsgált témának megfelelően – egyidejűleg több munkaközös-ségbe is tartozhatott.)

Gazdagodtak a nemzetközi kapcsolatok. Nemzetközi időmérleg kollokviumot szervezett a csoport, amelyen hét ország képviselői vettek részt: olyan nevek, mint Adam Schaff, E. Scheuch, D. Szabó, Feldheim és mások.

„Hegedüs András volt Bulgáriában, Jugoszláviában, Lengyelországban, Cseh-szlovákiában, Németországban és Romániában. Márkus Györgyné és Gyenes Antal Lengyelországban, Nemes Ferenc a Szovjetunióban, Szelényi Iván Kölnben, Cseh-szlovákiában és Amerikában, Cseh-Szombathy László Oslóban és Varga Károly az NSZK-ban.

Ugyanekkor kutatócsoportunkat is több ismert szocialista és nyugati szociológus látogatta meg. R. König, Ithiel de Sola Pool, H. Raymond, Subkin, Sarapata, Harcsev, Gieffeth, Klofacs, Helmuth Steiner, Alfred Klein látogatásai nagyon hasznos eszmecserékre adtak lehetőséget.”¹³

A Gyöngyös környéki anyagok, az üzemszociológiai felmérések nyomán már megfogalmazódtak azok az elméleti következtetések, előbukkantak azok a szociológiai kategóriák, amelyek idegesítették az ideológiai erődök „parancsnokait”. A társadalmi struktúra új megközelítése, az üzemi munkában az optimális hatékonyság és a humánus viszonyok kettős, ellentmondó követelménye, az elidegenedés a szocializmusban témája és a bürokrácia Marx Weber szerinti értelmezése szentségtörésként hatottak.

Nőtt a konzultációs igény a csoporttal szemben. Megszaporodtak a feltűnést kel-tő publikációk. Nőtt a szociológia tekintélye. (Ez a tekintély – Erdei megállapítása ez – nagyobb volt a hazai közvéleményben és a nemzetközi szociológiai közéletben egyaránt, mint a csoport tényleges ereje.)

A kutatókra egyébként nagy teher nehezedett. Kevés volt a képzett szakember, a szakképzés megszervezése késett, közben megindultak az ösztöndíjas kiutazások. (Szelényi Iván pl. az USA-ba ment egy évre.) A technikai ellátottság gyenge volt, tudományos segéderő alig. Egy ócska, a KSH-ban kiselejtezett Sorter-gépen dolgoztak.

Az ellenőrzés sokszoros volt: Tudományos Tanács, Koordinációs Testület, Szociológiai Bizottság, szinte azonos tagokkal. És a bizottságokon belül ott volt Szalai

Sándor is, aki az „ördög ügyvédje” szerepében könyörtelenül lecsapott minden szakszerűtlenségre.

Ez az időszak kétségen kívül hőskor volt, de nem felhőtlen, konfliktusmentes korszak.

A Szociológiai Bizottság időközben újjászerveződött: az elnök Erdei Ferenc lett, titkára Hegedüs András. Tagjai pedig: Szalai Sándor, Szigeti József, Szántó Miklós, Gyenes Antal, Kulcsár Kálmán, Wirth Ádám, Fukász György, Cseh-Szombathy László.

A kontrollt enyhítendő Hegedüs javaslatot fogadtatott el a három bizottság összevonására. A publikációs lehetőséget megnövelte, hogy a *Valóság* – a mind népszerűbb folyóirat – szerkesztőbizottságát is Hegedüs vezette. A szociológiai képzésre is született határozat.

„A szociológia oktatására Hegedüs András, Szigeti József, Szalai Sándor és Kulcsár Kálmán átfogó tervet készít elő, amelyben a szociológiai oktatás egy felsőoktatási intézményre való koncentrálásának és az egyes szakszociológiai ágaknak a megfelelő szakegyetemekre való kihelyezésének szempontjai egyaránt érvényre jutnak.”

Hegedüs lendületét fokozta, hogy a Nyers Rezső által vezetett reformmunka egyik albizottságának élére került. Az 1965-ös jelentésben ezt olvashatjuk:

„Kutatócsoportunkban több munkatárs aktívan részt vett az új mechanizmus kidolgozására irányuló munkákban és ezen belül is elsősorban a dolgozók irányítási rendszerbe való bevonása problematikájának vizsgálatában. E témához kapcsolódott több kisebb felvétel is, elsősorban a termelési értekezletek, üzemi tanácsok és az üzemi demokrácia egyéb formáinak hatékonyságára vonatkozóan.”

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a szociológia simán csatát nyert. (Izgalmat keltett például az 1964 végén rendezett elidegenedés-vita.) Előbb a Szociológiai Bizottság őszi, majd a II. Osztály tanácskozásán kemény összecsapás történt.

Hegedüs szóvá tette, hogy nem bővülnek megfelelően a publikációs keretek, szociológiai szakfolyóíratra volna szükség. És annak ellenére, hogy határozat van a szociológia egyetemi oktatására, az ELTE vezetői nem akarnak tanszéket szervezni, és nem mozdul a pártfőiskola sem. A „másik oldal” riposztozott; marxista-e ez a szociológia, amelyet a csoport művel? Követelték a nem-marxista irányzatú kutatók és vizsgálatok visszaszorítását. Hegedüs válasza az volt, hogy adminisztrációs határozatokkal nem lehet eredményt elérni, a marxizmus hegemoniája a szociológia területén is csak tudományos viták során biztosítható. Elismerte, hogy vannak olyan álláspontok, amelyek szerint: „a szociológia szaktudomány: a jelző nem lényeges”, de hangsúlyozta, hogy nem tilthatók meg a „marxizmustól eltérő megközelítéssel induló kutatások sem”.

Felhívta a figyelmet egy hibás polarizáció végleteinek a veszélyére: az egyik oldalon a dogmatikusok, akik mindentől féltik a marxizmust, a másik oldalon a marxizmust elvetők vannak. Kiemelten kell támogatni a marxista szociológusokat, de nem szabad elnémtani a nem-marxista szociológiát sem.

Erdei támogatta Hegedüst: „a most folyó szociológiai kutatások irányát és tendenciáját a marxista szociológia kikovácsolódásának folyamatában kell vizsgálni. Ebben a főirányban halad, de nem zárhatunk ki más megközelítéseket sem, amelyek hasznosak lehetnek”. Javasolta egy technikai tanácsadó központ szervezését a csoporton belül, a publikációs keretek bővítését, az oktatás koncentrálását két egyetemre. A bizottság ajánlotta, hogy a pártfőiskola legyen a politikai szociológia központja.

1965-ben ugyanezek a trendek folytatódtak. Bővültek a kutatott témák. A teljes szociológiai spektrumot átfogó kutatási jegyzék az általános szociológia témacsoportban négy vizsgálatot, a társadalmi struktúra címszó alatt tizenegyet, a munka-, üzem-, iparszociológia keretében kilencet, a kultúra és szabadidő területén nyolcat, az ideológiai képződmények szociológiája körében ötöt – e furcsa címszó a vallás-szociológia és a közvélemény meg a nemzeti-faji előítéletek vizsgálataira vonatkozik – a település-szociológia tárgykörében hat kutatást tartalmazott.

1965 szeptemberében a csoport feljegyzést készített a szociológia helyzetéről. Ebben a szerző – Hegedüs András – elemzi, miért volt szükség a szociológiai kutatásokra és figyelemre méltó megállapítást tesz: „Világossá vált, hogy a konkrét kutatások mellett bizonyos mértékig új tudománycsoportot kell kifejleszteni, a szociológiát, amely nélkül a konkrét társadalomkutatások nem hozhatják meg a kívánt eredményt és szükségszerűen megrekednek valamilyen empirikus szinten.” Vagyis az elméleti általánosítás is feladata a szociológiának, amely igényt tart arra, hogy a társadalmi megismerésben önálló és jelentős szerepet kapjon. Itt veti fel Hegedüs a szociológia hármaskörét: a társadalomelmélet, a társadalmi gyakorlat és a társadalmi önismeret szolgálatát. „Annak, aki követeli a szociológia által nyújtott gyakorlati segítséget, igényelnie kell nemcsak a konkrét szociológiai kutatásokat, hanem az azt megalapozó elméleti tevékenységet is.” A szociológiának fel kell tárnia egyén és társadalom sok konfliktust tartalmazó viszonyát.

Nehezíti a fejlődést, hogy a gyakorló szociológusok többsége nem szervezett oktatás során, hanem önműveléssel szerezte ismereteit, az egyetemi szakképzés hiánya súlyos probléma. Az intézményesedés folyamatáról, nehézségeiről Hegedüs ezeket írja: „Mindössze egy nagyon szűk létszámkeretek között mozgó intézmény foglalkozik hivatásszerűen szociológiával (MTA Szociológiai Kutatócsoport), más intézményekben, ha foglalkoznak is kutatók szociológiával, ez legtöbbször megtúrt tevékenység (vagy hobby), és éppen ezért ilyen kutatások koordinálásának a lehetőségei rendkívül kicsik. Felvetődik az a kérdés, hogy minél gyorsabban ki kellene alakítani a szociológiai kutatásokkal foglalkozó különféle részlegeket különböző kutatóintézményeken belül (itt mindenekelőtt a Népművelési Intézetre, a Közgazdaságtudományi Intézetre, Munkaügyi Intézetre, Jogtudományi Intézetre stb. gondolunk), továbbá a különböző egyetemeken szociológiai tanszékeket kellene létrehozni.”

Egy Hegedüs-jelentésben ezeket olvashatjuk a szociológiai kutatások körül vívott kétfrontos harcról: „A szociológiai kutatások egyik legfontosabb problémája a marxista társadalomelmélet és szemlélet érvényre juttatása a konkrét kutatásokban. Ez

a kutatócsoport marxista társadalomkutatóira legalábbis kettős feladatot ró: részint le kell küzdeni a polgári szociológia hatására kialakuló szűk empirikus irányzatokat, azt a szemléletet, amely meglegszik a jelenségvilág tényeinek többé vagy kevésbé pontos rögzítésével, matematikai formulákba foglalásával, vagyis »matematizálásával«. A felvételek pontossága bármennyire fontos kritériuma is a szociológiai kutatóknak, nem lehet az egyetlen ismérv, mert a marxista társadalomtudomány lényegi összefüggések megismerésére törekszik, mert csak azok adhatnak igazán értékes segítséget mind a társadalomelmélet fejlesztéséhez, mind a társadalmi gyakorlat számára. Mindemellett továbbra is kísért a marxizmus dogmatikus szemlélete, amely lezártnak tekinti a marxista társadalomelmélet kategória- és fogalmi rendszerét és megakadályozza azt, hogy a társadalomtudományi megismerés újabb módszerei a kutatómunkában felhasználhatók legyenek."

Egy jelentéstervezetben ezeket írja: „A Szociológiai Kutatócsoporton belül több kísérlet is volt a belső képzés megoldására. Ezek közül érdemes kiemelni az 1964-ben indított »Marx-szemináriumot«, amelynek az volt a feladata, hogy Marxnak azokat a munkáit, amelyek a szociológia fejlesztése szempontjából bírnak elsősorban jelentőséggel, áttanulmányozza és megvitassa. Ezt a célt szolgálják az elég rendszeres időközökben rendezett elméleti-módszertani viták is, amelyeket általában nagyfokú aktivitás jellemez, és amelyek iránt a szociológiai kutatócsoporton kívülről is jelentős érdeklődés nyilvánul meg. Ma még megoldatlan az egyetemi szociológia-oktatás, bár különböző egyetemeken folytak szociológiai előadások, de ezek szervesen nem illeszkedtek be az egyetemi tantervbe. A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya a helyzet megváltoztatására különböző intézkedéseket dolgozott ki, de ezek megvalósítása az egyetemek nagyfokú ellenállásába ütközik, amiben feltehetően szerepet játszanak le nem küzdött dogmatikus elképzelések is a marxista társadalomtudomány jellegéről, bár a szociológiai oktatás tananyaga sem tekinthető még megfelelően kidolgozottnak."

A jelentés kitér a szociológia iránti érdeklődés, a divattá válás negatív következményeire is.

„Sokan felkészültség, szakismeret nélkül úgynevezett interjú-módszerekkel felvételeket készítettek, amelyek azután érdemleges ismereteket – éppen az előbbi hiányosságok miatt – nem adtak. A kutatócsoport ezen jelenség ellen – amit ankétomániának neveztek el – határozottan fellépett. Ennek leküzdését célozták az előbbieken már említett Közgazdasági Továbbképző tanfolyam keretében tartott előadások is. A két kérdés ezzel természetesen még nem oldódott meg, a felvételi módszerekben hatékonyabb szaktanácsadásra és nagyobb fokú koordinációra és az adatok szisztematikus megőrzésére lenne szükség."

Sok minden történt a nemzetközi kapcsolatok terén is. Egy rendezvényt érdemes kiemelni: 1965 szeptemberében a csoport érdekes nemzetközi szemináriumot szervezett az „ember–munka viszony" szociológiai problémáiról. Ez volt az emlékezetes sebesvízi konferencia, amelyre a Szovjetunióból, az NDK-ból, Jugoszláviából, Csehszlovákiából és Romániából érkeztek meghívott kutatók.

1966-ban megtorpant a fejlődés. A változás furcsán bizonyítja, hogy milyen el-
lentmondásos a politikai és a társadalmi élet: az események nem „lineárisan”, egye-
nesvonalúan következnek, hanem kitérőkkel, ugrásokkal, visszaesésekkel. Az
MSZMP Központi Bizottsága 1966-ban fogadta el a reform elveit, de ez már változó
nemzetközi helyzetben történt.

A Koszigin-reform lekerült a napirendről, a reformgondolat népszerűsége Kelet-
Európában nem volt általános. A magyar vezetés erőteljesebben hangsúlyozta,
hogy csupán új gazdasági mechanizmusról van szó és semmiképpen sem társadal-
mi-politikai reformokról. Ez pedig erősen befolyásolta a szociológia pozícióit is, és
ezt a résztvevők abból érezték meg, hogy a konzervatív erők támadásba mentek át.
Hegedüst leváltották a Valóság szerkesztőbizottsága éléről. Hegedüs – az interjú
során – erről így nyilatkozott: „Amikor a Valóságban megjelent az »elidegenedés«-vi-
ta, majd a munkásosztályról, a társadalmi struktúráról cikkezett a folyóirat, sajátos
nimbusza lett. 1965 végén sűrűsödtek az összecsapások, 1966 elején leváltottak. A
kutatócsoport még védett volt. Akkor létrehozták a Lakos-féle Társadalomtudományi
Intézetet mint ellenintézetet. A Szociológiai Kutatócsoport publikációival, az iparszo-
ciológiai anyaggal nem volt gond, de kibontakozott a vita az osztályfogalom, a szo-
ciológia szerepe, funkciója, elsősorban a kritikai funkciója körül.”

Ezekről a eseményekről Huszár Tibor ezeket mondta:

„A Valóság tudatosan hozott szociográfiát, lehozta az elidegenedés-vita jegyző-
könyvét. (Azt mondták akkor dogmatikus berkekben, hogy a folyóiratban sok a »za-
varológia«.) Hegedüsnek a főszerkesztői székből távoznia kellett, a Valóság
lavírozgatott.” Hozzátette: „A szerkesztőség nem követte Hegedüs konfrontációs vo-
nalát, taktikusabb politizálással át lehetett volna menteni a kétségtelen értékeket. A
szerkesztőség reformpárti vonala nem változott.” „A Társadalomtudományi Intézet-
ben először egyéves tanfolyam indult, kikértek – szerződéssel – az egyetemről. Sze-
lényi Iván, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc voltak partnereim. Nagyon jó tanfolyam
volt, a mai derékhad ezen indult el.

Ez a szociológia intézményesedésének korszaka, amikor a Társadalomtu-
dományi Intézetben is kialakult a szociológiai részleg, az ELTÉ-n is megkezdődött a
munka, először tanszéki csoportként.”

Szecskő Tamás mondta ugyanezekről: „Hegedüs volt a Valóság szerkesztője is
és én is dolgoztam a folyóiratnál. Másodállásban szerkesztettem a közgazdasági és
szociológiai rovatot. Amikor Hegedüst leváltották, én is eljöttem. A Rádió elindította
a közvélemény-kutatást, Sós né vezetéseivel, és az elnökség engem bízott meg a
munka felügyeletével. Félállásban én vállaltam, mert közelebb jutottam a szociológi-
ához.” „Már a Valóság-vitákban is szembekerültünk Hegedüssel, ez 1968–69-ben is
folytatódott. A reformer oldalon voltunk, de azon belül szemben.

Világos az, hogy a társadalmi körülményeket is figyelembe kell venni, és nem
lehet tisztán a gazdaság szférájában maradni. De a kritikai cikkek túlsúlyba kerültek.
Igyekeztem a szerkesztőségi vitákban fékezni, féltettem a Valóságot. Nem jártam

sok sikerrel. Mégis azt mondom, hogy a menesztés módja, a forma, nem volt elfogadható."

A kutatócsoport munkatársi kollektívája reformelkötelézett volt és egységes a konzervatív oldallal szemben. De a napi munka során késhegyig menő viták voltak. Egy-egy téma vitája során átmeneti csoportokba verődtünk, Hegedűssel is nehéz vitákba bonyolódtunk. Tulajdonképpen nem volt szerencsés dolog, hogy személye önmagában is szenvedélyeket kavart, szinte állásfoglalásaitól függetlenül. A múltja súlyosan nehezedett rá, hatványozott érzékenységgel fogadtak mindent, amit írt, mondott vagy tett. Volt benne egy ösztönös konfrontációs törekvés is, amely nehezítette barátai és szövetségesei dolgát és az ügyet is, amelyre a szövetség alapozódott.

Kulcsár Kálmán érdekesen fogalmazta meg ezt az ellentmondásos alaphelyzetet. „Tudtam, hogy Hegedűs a Szovjetunióban volt, szociológiával foglalkozik. Mindez rokonszenves volt, és ez meg is maradt mindaddig, míg szélsőséges irányba nem fordult. Ahol van, ott szélsőségbe fordul, alkatilag ilyen.

A társadalmi valóságot kell feltárni, ebben van a kritikai elem, nem külön. Nála ez publicisztika lett, nem tudomány. A valóságból kell deriválni a kritikai elemeket, megmagyarázni a történelmi összefüggéseket, ez erőteljesebb, mint a divatos ellenzéki-ség."

Egy-egy kor politikai gondolkodását befolyásolják az ideológiai reflexek, de a személyi kapcsolatok, közös élmények, rokonszenvek vagy régi indulatok is. Az ideológiai-politikai küzdelemnek vannak fórumai, ahol a vitatkozók nyíltan összecsapnak, de intern, nem nyilvános színhelyei is.

A kutatás egyik nehézsége, hogy ezek tabu-területek, a források ezeket nem tartalmazzák, az írásos dokumentumok a vita jellegét nem adhatják vissza.

Ha tehát a folyamatot vizsgáljuk, az intézményesedés fordulataként jellemezhetjük a történeteket: a szociológia többpólusúvá vált.

A nemzetközi kapcsolatok továbbfejlődtek. Egy jelentésben ezeket olvashatjuk:

„Jelentős energiákat kötött le az eviani VI. Szociológiai Világkongresszusra való felkészülés, ahol első ízben szerepelt nagyobb számú magyar szociológus delegáció. Az eviani kongresszusra kilenc magyar előadás készült, amelyből hatot a Szociológiai Kutatócsoport tagjai készítettek. A kutatócsoport részvételével készült el a hazai időmérleg-kutatás, amelynek beszámolójáról külön kerekasztal-konferenciát rendeztek, s amely széles körű visszhangot váltott ki.

Az előadások egyébként a szocialista társadalom és a marxista szociológia sok fontos kérdését taglalták (társadalmi struktúra, ember-munka viszony problémája, a szekularizáció kérdése, a zene funkciója a társadalomban stb.)."

A kutatócsoport az 1966-os évben tovább építette nemzetközi kapcsolatait. Több kutatási téma kapcsolódott be, amelyekben kisebb vagy nagyobb mértékben nemzetközi koordináció folyik. Ilyen témák a már említett időmérleg-kutatás mellett többek között a következők:

- középiskolások vallási tudatának vizsgálata,
- a műszaki haladás társadalmi következményeinek vizsgálata falun.

Az eviani világkongresszus mellett a kutatócsoport tagjai több nemzetközi szemináriumon vettek részt, illetve több esetben kaptak meghívást külföldi előadásokra.

A beszámoló végén fontos javaslatot tesznek:

„A szociológia intézményesülése három olyan problémát vet fel, amelyben szükségesnek tartanánk, hogy a Szociológiai Bizottság eszmecserét folytasson és véleményt alakítson ki.

a) Az Akadémia keretében, illetve irányítása alatt Szociológiai Társaság létrehozása, hasonlóan a Pszichológiai Társasághoz. Meg kell jegyeznünk, hogy a szocialista országok többségében már érdemi működést kifejtő társaságok működnek, amelyeknek nincs hazai partnerük.

b) Meg kell kezdeni a negyedévenként megjelenő szociológiai folyóirat előkészítését olyan célkitűzéssel, hogy az első szám 1968 elején megjelenhessék.

c) A Szociológiai Kutatócsoport intézett fejlesztésének problémája, ami elsősorban elnevezési kérdést vet fel.”

Az 1967-es izgalmas év volt. A cseh események előszele érződött egész Kelet-Európában. Itthon folytak a reform beindításának munkálatai. Kemény harcokban csaptak össze a reform eredeti elveit védelmezők és az óvatosságra intő konzervatívok, az utóbbiak némi fölényével, a fékek beépítésével. A szociológia ugyanis nem általában volt érdekelt a reform sikerében, hanem helyzeténél, lényegénél fogva a társadalmi-politikai reformhoz kötődött. Ez az elkötelezettség bizonyos mértékig tehetetlenné vált akkor, amikor azt hangsúlyozta a vezetés, hogy a reform nem jelent semmi mást, mint a gazdasági mechanizmus megújítását.

Az eddigi erőpozíció megőrzésének hívei 1964–65-ben defenzívába szorultak, de ciklikus felélénkülésük 1966-ra kibontakozhatott, 1966-ban elfogadták a reform-elvet, de annak ellenére, hogy látszólag erősödött a reform híveinek csapata, engedtek az ellennyomásnak: csak az eredeti elgondolás jelentős módosításával, sőt deformálásával érték el a reform 1968. január elseji bevezetését. Nagy volt az ár: le kellett mondaniuk egy sor lényeges intézkedésről, ez pedig időben széthúzta és ezzel jelentősen hatástalanította a reformelemeket, veszélyeztette a lépések konzisztenciájával elérhető hatékonyságot. Hallgatniuk kellett a reform bevezetésének valószínűsíthető társadalmi-politikai következményeiről, de ezzel arról is lemondtak, hogy tudományosan felmérjék ezeket. Elhagytak minden utalást arra, hogy a társadalmi-politikai reformlépések elválaszthatatlanul szükségesek és ezek nélkül a reform gazdasági eredményei is kétségesek.

A harcok egyik negatívuma volt a szociológiai kutatások megrendszabályozása elérése. A Kutatócsoport fejlesztése elmaradt. A Szociológiai Bizottság 1967. szeptemberi ülése megerősítette, hogy szükség van Társaságra és szakfolyóíratra, de ennél tovább nem jutott. 1967 októberében került sor a siófoki nemzetközi szemináriumra – "Az irányítási rendszerek szociológiai problémáiról".

Egy Héthy Lajos által készített *Tájékoztatóban* erről ezeket olvashatjuk.

„A szakigazgatás problémáinak tisztázását és elmélyítését célozta a bürokrácia problémáiról tartott síófoki nemzetközi szociológiai szeminárium (1967. október), ahol magyar, szovjet, csehszlovák, német, osztrák, francia, amerikai és kanadai szociológusok nézeteit vitatták meg. Hegedüs András több dolgozatot nyújtott be megvitatásra, amelyek a bürokrácia elleni harc történelmi előzményeit, a munkamegosztásnak a bürokrácia kialakításában játszott szerepét, a szocialista társadalomban meglévő társadalmi ellenőrzés kérdését, a specializált vezetés és a tudományos kutatás kapcsolatát tárgyalták.” Ez a tanácskozás nagy vihart okozott.

A Közgazdaságtudományi Egyetem szociológiai tanszékének Nemes Ferenc által készített – Hegedüs és mások tanulmányaira alapozott – jegyzete is nyílt ideológiai összecsapással járt. Így aztán nem meglepő, hogy a legfelső ideológiai pártszerv – az Agit. Prop. Bizottság – napirendre tűzte a szociológia helyzetét, jelentést kért a kutatócsoporttól is, de „független” szakértőktől is rendelt anyagot.

Az 1966–68-as évekről készített jelentést tudomásul vette a Szociológiai Bizottság, de csak mint nyersanyagot fogadta el és külön jelentést igényelt. Ebből idézek részleteket:

„Talán éppen a társadalmi önismeret szolgálata veti fel a szociológia jelenlegi fejlődésének legkényesebb kérdéseit. A hazai szociológiai kutatás fontos feladatául tekintettük és tekintjük azt, hogy különböző hibás elképzelésekkel szemben (dogmatikus illúziók, ellenzéki magatartást szült pesszimizmus és szkepticizmus, partikuláris szemlélet stb.) a szociológiai publikációk sok fontos társadalmi kérdésben segítsék a tisztánlátást. Ilyenek voltak többek között a következők: a jogi (amit a statisztikai adatokból már eddig is láttunk) és a tényleges válaszok közötti eltérés; új városi lakótelepek társadalmi problémái; a »munkás« és a »paraszti jelleg« a termelőszövetkezeti dolgozónál; művészeti ízlés és a művészetek funkciói a szocialista társadalomban; az egyetemet végzett fiatalok beilleszkedése a társadalomba.

Épp így az eredmények bázisán új helyzet állt elő, amelyet a szociológia mint a társadalom önismeretét, a társadalmi elmélet fejlesztését és a társadalmi gyakorlat segítését szolgáló tudománnyal szemben támasztott szükségletek és igények jellemeztek – sőt pozitív és negatív illúziók nagyarányú felnövekedése –, ezekkel a marxista szociológia lépést tartani nem tudott, és így minden oldalon aránytalanság keletkezett.”

„A marxista szociológia sajátos arculatának kidolgozása, saját felvételeknél használt operacionális kategóriarendszere valamennyi szocialista országban lemaradt a szükségletek mögött. Ez a helyzet nálunk is. Ugyanakkor a széles területen való érintkezés a polgári szociológiával akár konferenciákon, tanulmányutakon, vagy az irodalom tanulmányozása terén történjen is, óhatatlanul okoz torzulásokat a nézetekben, zavarja a marxista eszmei alapok kikovácsolásának munkáját. Vannak – különösen a fiatalok között – hívei a pozitivistá empirista szociológiának, amely mindenfajta ideológiát mint hamis tudatot kiküszöbölne a szociológiai felvételekből. Vannak viták marxista szándékú és frazeológiai tanulmányokkal. A marxista szociológia szilárd állásainak kidolgozása hosszú tudományos tevékenység, sok vita és a

valósággal való állandó konfrontáció révén született meg. Ezek a nézetek jellemezték az 1965 szeptemberében megrendezett sebesvízi nemzetközi munkaszociológiai konferenciát is, és hasonló összecsapások történtek a siófoki nemzetközi konferencián, amely a bürokrácia tárgykörével foglalkozott. Bonyolítja ezt a fejlődést az is, hogy a szociológia mint a társadalom önismeretének szolgálata természetesen nemcsak a valósággal való konfrontáció során helytelennek bizonyuló nézetekkel találkozunk szembe, hanem olyan csoportokkal és rétegekkel is, amelyek e nézeteket sokszor nagyon is valós partikuláris érdekek miatt rendkívül szívósan védik. Az ilyenféle összeütközéseket természetesen és elkerülhetetlen jelenséggé kell felfogni, amelyeket, ha a hazai szociológia valóban marxista irányba fejlődik, legfeljebb mérésékelni lehet, de megszüntetni nem.

A marxista világnézeti és módszertani alapokat elsősorban és mindenekelőtt a kutatások teljes lefolyása során kell biztosítani."

Az „ellen-anyagban” nagyon kemény megállapítások találhatók.

Az érdeklődés nagy a szociológia iránt; ennek oka részben a szociológia újszerűsége, de a túltengő ellenzéki-kutatási pozíció is. A fő probléma: elszakadtak az elméleti és a konkrét szociológiai kutatások. (Ez lehetőséget adott a marxizmus és a konkrét szociológiai vizsgálatok eredményeinek bizonyos szembeállítására, a marxizmus alapvető tételeinek háttérbe szorítására vagy helytelen színben való feltüntetésére.) A feltárt és helytelenül interpretált tények egy része politikailag oppozíciós álláspontok indokaiként szolgált. Ez a jelentés pedig a javaslatok közt a személyi és anyagi erők olyan átcsoportosítását ajánlja, amely képes megszüntetni a Hegedüs-csoport monopolhelyzetét. A „hivatalos” anyag is megállapította, hogy a viták kiéleződtek. A helyzetet úgy jellemzi, hogy az erők szétforgácsolódtak – a koordináció gyenge. A siófoki tanácskozás nem volt megfelelő fóruma a bürokrácia-kérdés megtárgyalásának. A vita egyoldalú volt, „felelőtlen nézetek hangozhattak el”. A „bürokratikus hatalmi elit” szélsőséges emlegetése több ponton az „új osztály” ellenséges elméletéhez közelít.

„Tisztázatlan maradt a szociológia tárgya, helye a társadalomtudományokban, a történelmi materializmushoz való viszonya.

A szociológia funkcióit úgy értelmezik, mintha egyedül a szociológia feladata lenne a szocialista társadalom önkritikája. Ez ellenzéki általánosításokhoz vezet, főként ha feltételezik, hogy a politikai vezetés partikuláris érdekekből szemben áll ezzel a kritikával. A polgári szociológia hatása terjed."

A következtetés: ahelyett, hogy számszerűen fejlesztenék a kutatócsoportot, profilírozott műhelyeket kell létrehozni; új erőket kell felhozni, átképezni a Politikai Főiskolán. A jelentés elmarasztalta a Szociológiai Bizottságot is.

A kutatócsoport vezetői nem nyugodtak bele az elítélő határozatba és hosszú feljegyzést készítettek. (Aláírói: Márkus Györgyné, Hegedüs András és Szántó Miklós.) Ezt egyeztettek Erdei Ferencsel is, aki kényes helyzetében is kiállt a csoport mellett.

Részlet a vitairatból:

„A társadalmi struktúra témája a szociológia alapkérdése, és valamennyi felvétel valamennyi kutatási eredménye ebben a témában összegződik. Azt kívánni tehát, hogy a Kutatócsoport ne foglalkozzon a társadalmi struktúra problémáival, lényegében azt jelentené, hogy maradjanak meg egy-egy elszigetelt társadalmi jelenség empirikus kutatásának szintjén és tartózkodjanak minden elméleti általánosítástól. Pontosan az következik be, amitől az Agit. Prop. Osztály határozata óvta a marxista szociológiát. (A bürokrácia-téma a társadalmi szerkezet tárgyalásának egy metszete.) Azt hisszük, hogy a tudományos fejlődést hátráltatná bizonyos témák monopolizálása. Természetesen minden intézményt és minden személyt lehet kritizálni azért, hogy valamilyen neki kijelölt feladatot nem végzett el, de teljesen jogosulatlan az olyan kritika, hogy valamilyen intézmény a tudományának alapkérdéseit jelentő problémákkal is foglalkozik, amikor ez más intézményekre volt kiosztva.

A siófoki vita valóban nem volt megfelelően szervezett és kellően magas színvonalú. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Tudományos Akadémia vezetése által jóváhagyott tudományos konferencia volt, és akik a hibás nézetekkel vitába szálltak a marxista szociológia platformján, azok elsősorban és mindenekelőtt a Kutatócsoport vezető munkatársai voltak. Nem hisszük ugyanakkor, hogy egy tudományos konferencia nem lenne megfelelő fórum az adott téma tudományos kérdéseinek megvitatására, és ha egy tudományos vitában »vítás« kérdések merülnek fel, az csak természetesnek tűnik; véleményünk szerint egy tudományon belül nemigen léteznek vitathatatlan kérdések. Bár ezekben a vitákban felmerültek nagyon különböző és talán helytelen nézetek is, »új osztály« jellegű koncepciókról nincs tudomásunk.

Ami a szociológia deklarált, illetve tényleges funkcióját illeti, arról nincs tudomásunk, hogy valaki kizárólagos jogot követelne akár a szocialista fejlődés alternatíváinak, akár a szocialista társadalom önismeretének kialakításában. Így teljesen egyetértünk azzal a megállapítással, hogy ez nem *kizárólag* a szociológia feladata. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretnénk, hogy igenis a szociológia feladata *is* – akár képes ennek a megoldására az adott pillanatban, akár (káder- vagy egyéb szempontok miatt) nem.”

Közben zajlottak a cseh események – Párizsban felkelésszerű diáktüntetések voltak –, első hónapjait élte az 1968. január elsején bevezetett magyar reform. Mindez kiélezte a küzdelmet az ideológiai fronton.

A kutatócsoport reformszociológusai nem vonultak vissza. Mutatja ezt az olasz-magyar szociológus találkozó is, 1968. július 29-e és augusztus 2-a közt. Előadásában például Hegedüs a szociológia funkciójáról a következőket mondotta: „A marxizmuson belül a szocialista országokban általában különbözőképpen értelmezik a szociológia társadalmi funkcióját. Vannak még mindig olyanok, akik a történetes jellegű apologetikai funkcióra fektetik a fő hangsúlyt. Ugyanakkor kifejlődött egy erős empirikus irányzat, amelynek van is értelme abban az esetben, ha a társadalmi fejlődés fő vonalát segíti. Kibontakozott továbbá egy harmadik irányzat, amely egyszerre két feladat elvégzésére vállalkozik, nevezetesen – Lukács György szavaival

élve – egyidejűleg igyekszik »visszatérni« a marxizmus értékrendszeréhez és a valóság tényeihez.”

Aztán következett a történelmi fordulat, a cseh események túllépték a kritikus pontot. Katonai erők avatkoztak be. Heller Ágnes és mások éppen Korcsulán voltak egy nemzetközi konferencián. Aláírták a tiltakozó nyilatkozatot. Hegedüs itthon volt, és levelet küldve az MSZMP vezetőtestületének, helytelenítette a lépést. A leváltása bekövetkezett, és a kutatócsoport tagjai nehéz helyzetbe kerültek. Egy kis csoport aktív demonstrációt követelt, a többség – rokonszenvezve Hegedüssel – ugyanakkor féltette a jelentős műhelyt a feloszlástól. Senki nem ítélte el a súlyos konfliktusba került igazgatót, aki maga is el akarta kerülni a csoport elleni retorziókat. A többi ismeretes. Itt abba is hagyhatjuk. Ami a kutatócsoport életében ezután történt – már Kulcsár Kálmán vezetésével – az a vérrögök lassú felszívódása: a politikai trombózis gyógyulása, ami nagyon nehéz, ellentmondásos folyamat volt, ám már inkább az intézetné fejlődés előjátéka. De ez már a szociológia magyarországi történetének következő fejezete.

Jegyzetek

- ¹ Interjú Szabó Imrével, 1986. június 10-én (kézirat).
- ² Interjú Fukász Györggyel, 1986. március 4-én (kézirat).
- ³ Beszámoló a IV. Szociológiai Világkongresszusról. (Stresa 1959. szeptember 8–15.) MTA Levéltár.
- ⁴ Molnár Erik jelentése az MTA Elnökségének a filozófiai front helyzetéről, 1959. április 24-én. MTA Levéltár.
- ⁵ Idézetek a Filozófiai Intézet által 1960. június 30-án szervezett szociológiai konferenciáról. (Rövidített formában megjelent a *Magyar Filozófiai Szemle* 1960. decemberi számában.)
- ⁶ Szalai Sándor: A szociológia helyzete Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 1961. április 14. és április 21.
- ⁷ Fukász György: Marxizmus vagy polgári szociológia? *Népszabadság*, 1961. április 29.
- ⁸ Szántó Miklós: Hozzászólás a szociológiai vitához. *Élet és Irodalom*, 1961. június 3.
- ⁹ Szalai Sándor: Jelentés a szociológiáról az MTA Elnökségének. (1961. január) MTA Levéltár.
- ¹⁰ Jelentés a szociológia helyzetéről az MTA Elnöksége számára. (1962. január) MTA Levéltár. (Készült a Szociológiai Bizottság égisze alatt, összeállította Szántó Miklós.)
- ¹¹ Feljegyzés a konkrét szociológiai kutatások helyzetéről. (1962. március) MTA Levéltár.
- ¹² Az MTA Elnökségének 49/1962. sz. határozata a szociológiai kutatások fejlesztéséről. (1962. szeptember 28.) MTA Levéltár.
- ¹³ Az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának beszámoló jelentése (1965. január)